

УДК 82(091)

ҮРКҮНБҮ ЖЕ УЛУТТУК БОШТОНДУКПУ?

Акматалиев А.А.
КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун
директору, академик

Алдын ала эле айтып коюш парз: кыргыз адабиятынын тарыхый жанрын өнүктүрүүдө, эл тарыхын элге жеткирүүдө Төлөгөн Касымбековдун ээлеген орду өзгөчө. Бүгүнкү улуу муундагы, орто муундагы окурмандардын Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романын колуна алып, жазуучунун тарыхты таамай, элестүү баяндаган чеберчилигине ыраазы болбогондор чандадыр. Чыгармалардын көркөмдүк маселесине тиешелүү дуруш-буруш жактары жөнүндөгү кепти коё туруп, жазуучунун кийинки «Келкел», «Баскын», «Кыргын» романдарын алып көргөнүбүздө деле кыргыздын улут катары, өз алдынча мамлекет катары тарыхындагы урунттуу бир учурдун Төлөгөн Касымбековчо көкжал, тарыхый-реалисттик планда ар тараптуу, толук кандуу картинасын түзүп берген жазуучу жок. Ушул планда Т.Касымбеков жазуучу катары, атуул катары парзын, милдетин ашыгы менен өтөп койду десек аша чапкандык болбойт.

Т. Касымбековдун эң соңку романы «Кыргын» деп аталды. Автор «Баскын» менен «Кыргынды» экилик роман катары сунуштабаса да романдардагы башкы каарман - тарыхый инсандар Байтик, Шабдандын образдары, биринчисинде баяндалган окуялар экинчисинде хронологиялык жана мазмундук жактан уланып тургандыктан аларды экилик роман катары кароого да болот.

Т. Касымбековдун бул эки романы, өзгөчө соңку «Кыргын» романы «Сынган кылычтай» тарыхый романдын жанрдык талабына толук жооп береби деген суроону дароо тикеден коюп, аны чыгарманы талдоо менен чечмелеп көрөлү. Романдын сюжеттик окуясын шарттуу түрдө негизги эки бөлүмгө, тагыраак айтканда 1916-жылга чейинки кыргыз элинин тагдырына жана улуттук-боштондук кыймылдын учуруна бөлсөк болот. Жазуучу сюжеттик окуянын башталышын бекеринен XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап жаткан жери жок, бул атайын максат – орус падышасынын колониалдык саясатынын негизинде орус элинин калың катмары кыргыз жерлерин кандай ыкмалар жана жолдор менен басып алышкандыгын, ал басып алуунун тереңдеги түпкү максатын жана маанисин окурмандарга ынанымдуу, кеңири ачып берүү үчүн жасалган, ошону менен катар айдамачылык саясатка жедеп көнүп, ыкшоо тартып калган улуттук аң-сезимди ойготуучу, улуттук ар-намыстын бир убакта адилетсиз, аёосуз тепселген эски жаратын эске салуучу көркөм «маневр» болчу. Демек, автордун 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылдын келип чыгышынын генезиси – айрымдар үстүртөдөн баа берип, каалагандай калчап түшүндүрүп жүргөндөй дүйнөлүк биринчи согушка карапайым калктан кара жумуш иштөөгө солдат алуу гана эмес экендигин, ал эми анын түпкү негизи басып алган биринчи күн менен 1916-жыл аралыгында жергиликтүү улуттун улут катары кыйроосуна, ыдыроосуна, жакырдыгына чоң себепкер болгон падышалык саясаттын эки жүздүүлүгүн, көтөрүлүштүн келип чыгыш себептерин көркөм чагылдырууну туура тандап алгандыгын байкаса болот. Орус бийлигине жасаган эмгек, сиңирген кызмат, жакшылыктар эл башына трагедия алып келип жатса, улуттун келечеги таптакыр тунарып турса, улут тукум курут болуп баратса – тарыхый инсандар Байтик менен Шабдан эмне кыла алышмак?! Ар-намысы, абийири, адамкерчилиги тебеленип, жарым кылым бою орус бийлигинин алдында «кыңк» этпей бийлеп турган элдин эркиндик мүдөөсү иш жүзүнө ашалабы?! Селдей каптап келип, кыргыздарды «көчмөн элсиңер» деп тоо-ташка, кокту-колотко айдап, жайык жер-суусун

тартып алган, кыргыздардын өз кыштоосу менен жайлоосуна арендалык акы алган орустардан жакшылыктын үмүтүн күтсө болобу?! Байтик менен Шабдандын орус баскынчыларына элин кандуу согушсуз багынтып бериштери туура беле?! (Ал деле күрөшүп күчү жетпеске катылып бөөдө өлүм болгончо деген элдин кызыкчылыгын ойлодон улам болду эле го.) Бирөөгө басынганча, бирөөнүн таманында калтырап жашаганча Ата-Журттун эркиндиги үчүн «башты канжыгага байлап коюп» Тайлак, Балбай баатырларча күрөшсө кана?! Бул сыяктуу ойлор кичинекей баладан карыя аксакалдарга чейин, ар-намыстуу жигиттерден элдин камын ойлогон бийлерге чейин тынчын алып, сар-санаага батырып, көңүлдөрүн күдүктөтүп келбедиби! Романда Байтик менен Шабдандын ар түрдүү кырдаалдарга байланыштуу толгонуулары ар тараптуу ачылган. Чынын айтуу керек, тарыхый сырткы окуяларга караганда каармандардын психологияларына басым жасалып, терең иштелген.

Баягы баатыр дөө Байтик жок, ал темир тордун нары жагында төрт дубалды карап не күнөөсү бар экенин эч бир сезбей ойго батат. Көрсө, анын кылганынын падышанын саясатына карама-каршы келүүчү улутчулдук чоң саясаты бар тура!

« – Чын, – деди Байтик улам кыпчылгансыган тилмерге, – и-и, жүргүлө Сары Өзөнгө дедим, сүйүнүп эле көчүп келишти эл. Жер бердим, арыгын кошо каздырып бердим, и, жашашсын орустардай эле болуп, дарак тигип, коргон уруп...

Тилмер өз ишин иштеп, «муну да мойнуна алды» деди артынан. Тигиле тиктеп калды суракчы Байтик:

– Таратып эле бере бергидей жер сенин менчигиң беле?

Буга чыдап бере алган жок Байтик, аянар эркинен адашыш, баягы эрегишер көктүгүнө көрүнөө туттуруп, каршыга ээгин көтөрө: .

– Кимики анан? – деп жиберди.

Териккен жок баскындын суракчысы, жымыйып шылдыңга алып турду кайта, тилмер такмазалап которду айтканын:

– Силер турук кылган биртке аймак түгүл каратылып алынган жамы Түркстан бүткүл Россиянын бактылуу Өкүмдарынын менчигине өткөрүлүп калган. Ыя, билбейсиңерби алиге чейин!?

– Ой!? – деп кара күйүндү болуп кетти Байтик. – Сурабай эле менчиктеп ала береби!?

Кылыя тиктенип, не чынын не калпын ушул экөөнүн кабагынан издеп калды Байтик.

Суракчы:

– Орус атынын изи түшкөн жер Россия!»

Орус бийлигинин ачык саясатын түрмөдө түшүнгөн Байтик не кыла алат?! Акырында анын ак падышага ак кызматы үчүн чоң «камкордук», «өлүп калсын» деген арам ойлору менен дарыламыш болуп, билек кан тамырына ийне сойлотуп, көкүрөгүнө, бөйрөгүнө билдирбей уу сыйпалышы – сасык саясаттын бир көрүнүшү болчу. Эми орус төбөлдөрү үчүн кыргыздын атактуу, көрүнүктүү, эл ээрчиген баатырларынын, урмат-сыйлуу, акылдуу инсандарынын кереги жок болуп калган, тескерисинче, «шылтоодон шыноо издеп», алардан арылуунун жолун издей башташкан. Кезек Шабданга да жеткен. Башка чыгармалардагыдай «Кыргында» Шабдандын эрдиктери жана элчиликтери кеңири сүрөттөлбөйт, Т. Касымбековдун романы үчүн анын эч зарылдыгы да жок эле. Болгону Шабдандын ички дүйнөсүнө үнүлүүнү автор алдыңкы орунга койгон. Жазуучунун көркөм максаты ийгиликтүү ишке ашкан. Албетте, Т. Касымбеков Шабдандын ак падышага кайрылуу Петициясы, губернаторлорго жазган каттары ж.б.у.с. архивдик материалдарды кыйгап өтө албайт болчу. Калемгердин көркөм жетишкендиги – архивдик материалдарды чыгармага жансыз эле тиркеме катары пайдаланып койбостон, анын артында жашырылып турган каармандардын образдарын жандуу сүрөттөп, психологиялык ал-абалдарын устаттык менен терең баамдай алгандыгында. Шабдандын

образы өзүнүн драмалуу жана трагедиялуу чындыгы менен башка чыгармалардагы Шабдандардан айырмаланып турат. Жазуучу автордук баяндоодо да, каармандардын диалогдорунда да, жеке Шабдандын монологдорунда да ийгиликтерине жана «жаңыланууларына» жетиштүү деңгээлде токтолот. Орус аскерлери жаңыдан кыргыз жерин аттап киргенде Шабдандын баркы көтөрүлүп, жарым пашалар менен бирге колтукташып, дос болуп, урмат-сыйга бөлөнүп турбады беле?! Кечээ эле нечен согушту токтотуп, бардыгын тынчтык жол менен чечкен бир топ орден-медалдар менен сыйланган Шабдандын арыз-муңун орус бийликтери укпай калабы?! Жалган-жалаа менен камалган өз баласы Мөкүштү түрмөдөн бошотуу, сотто калыс мамиле кылуу тууралуу өтүнүчү суу кечпей калабы?! Байтиктин «аттиң» деп дүйнөгө армандуу кетишинин сыры эмнеде эле?! Иттерин айгактап, балдары таш менен койгулап, шылдындаганга чейин барган орус келгиндерине не кылуу керек?! Эмне үчүн кыргыздар да өз жеринде жайлуу отурукташа болбосун?! Өзү баш болуп алгач келген орустарга жардам бербеди беле?!

Жергиликтүү эл өз каада-салтын сактасын, динине эркиндик берилсин, мечиттер салынсын, билим-илимге умтулсун деп орус төбөлдөрү менен убадалашуунун жыйынтыгы ушулбу?!

«Ыя... кийинки күндөрү кылдан кыйкым, жумурткадан кыр издеше баштады го чоң эле, эстүү эле төрөлөр... Өз динин өз салтым десен – исламчыл, өз жерини өз жерим десен улутчул имишсиң...»

«Ыя, ушунун өзү зорлук эмеспи?» деп өзүнөн сурады Шабдан.

Өзгөчө Шабдан Меккеге барып, ыйык Каабага зыярат кылып, «ажы» аталып келгенден кийин бийлик анын артынан тымызын аңдуу жүргүзүп «исламчыл», «түркчүл», «улутчул» деген саясий айыптар тагыла баштаган. Жазуучу бийлик күчтүү инсан менен керек учурда тарыхый кырдаалга байланыштуу жуурулушуп кетерин, качан максаты орундалып, пайдасын көргөндөн кийин бийлик өзүнүн өнөктөшүн четке сүрүп, кутулуунун амалын издээрин, бийлик менен күчтүү инсандын ортосунда жарашуу убактылуу, ал эми элдешпес күрөш түбөлүктүү экендигин Шабдандын тагдыры аркылуу элестүү сүрөттөгөн. Акырында бийлик Шабдандын өтүнүчтөрүн орундатмак турсун, аны элге жек көргөзүп, элден ажыратып, дилин сындырып, ички дүйнөсүн бүлүнттү. Т.Касымбеков орус төбөлдөрүнүн амалкөйлүгүн, куулугун, эки жүздүүлүгүн мындай эле бир эпизод менен даана көрсөтөт.

«Те бир кезде балдардын тилине кирип жер сураганы, аны ушу бүгүнкү чоң орус баягы кызматы үчүн орундатып беришке аракет кылам дегенин угуп:

«Мына, – дешпедиби кыргызынын баягы кылгылыкты жат кылса күнөөнү тууганынан издемей эски адаты дароо кармап, — бу болбосо орус жол таап келе албайт эле быякка... тымызын сөзүн бүтөрүп алып биздин жерибизди оруска алдырып, ыя, минтип өзү туйтунуп жатмакчы болуп жүргөн тура, коку-уй...»

Бул жерде «жаңы» чоңдор, «жаңы» жер ээлери Шабдандын өз өтүнүчүн өзүнө каршы колдонуп жатышат. Казак туугандарга убактылуу пайдалансын деп кырк байталга берип койгон Кордойдун баасын эми түшүндү Шабдан.

«Кыргында» Байтик менен Шабдандын көркөм обаздары турмуш чындыгынын негизинде ата-журттун ар-намыстуу, патриот уулдары катары көрүнөт. Алар кыргыз элинин келечеги жөнүндө бүткүл жан дүйнөсүндө толгонуп, санаага батып тынчсызданышат. Байтик Чүйдүн кенен түз жерине кыргыздарды көчүрүп келгендиги, Шабдан түрк элдеринин, жалпы мусулмандардын отурукташууга, биригүүгө, ынтымакка чакыргандыгы үчүн трагедиялуу тагдыр финалына кириптер болуп отурушат. Бул тарыхый улуу инсандардын идеялары орус падышачылыгынын саясатынын колкосуна туура тура калган чоң кылкан эле. Романда Байтик да, Шабдан да өз өмүрлөрүн аман алып калыш үчүн амал издешпейт, алар ата-журтунун ыйыктыгын, бейпилдигин сактоо үчүн баштарын баталгага коюуга даяр каарман катары сүрөттөлүнөт. Бул жасалма эмеспи?! Чыгармада жазуучу алардын ар бир

иштерин терең талдап баяндап, ички жана сырткы конфликтерди, драмалык кагылышууларды жыш пайдаланып отуруп жогорудагыдай жыйынтыкка логикалык-психологиялык жактан ынандыруу келтире алган. Тагыраак айтканда, тарыхый каармандардын ички дүйнөлөрүндөгү адилетсиздикке, теңсиздикке карата «бунту» мыйзамченемдүү көрүнүш катары эволюциялык планда келип чыгат. Ошентсе да «Кыргын» романындагы Шабдандын образына байланыштуу бир маселени айтпай кетүүгө болбой турат. Элдик оозеки чыгармачылыкта, Н. Байтемировдун дастанында, Ж. Токтоналиевдин романында ж.б. чыгармаларда Шабдан элчилик кызматты гана аткарбастан, эл-жерин кылыч, найза алып коргогон баатыр катары сүрөттөлөт. Бир эле мисал, Узун-агачтагы орус аскерлери менен согушта Кокон хандыгынын аскердик антын аткарып жүрбөдү беле?! Т. Касымбековдо болсо «не белдешкен күрөшкө, не мандайлашкан найзага түшпөсө», «Эр Манасча кол баштабаса» эмнеси «баатыр» деген суроо жаңырып тургансыйт. Ушул жагдайда авторлор Шабдандын образына кандайдыр бир деңгээлде бир жактуу мамиле кылгандай сезилет. Көрсө, айрым калемгерлер Шабданды эпикалык каарманга чейин жеткирип, даңазалап жиберишсе, экинчилери ал көрүнүштү таптакыр элес албагандай. Демек, авторлор бир эле тарыхый инсандын образынын көп кырдуулугун түзүшсө да, чындыктан алыстап, кээ бир мүчүлүштөргө жол беришкен.

Дегеле «Кыргын» романында көтөрүлгөн жер проблемасы бүгүнкү күндүн актуалдуулугу менен да шайкеш келип турат менимче. Т. Касымбеков чыгармасында өткөн кылымдардагы кыргыз элинин турмушун жазуу менен катар жер-суубузду чет өлкөлөргө сатып жиберүүнүн жыйынтыгы кандай болорун бүгүнкү күндүн талабына жараша эске алуунун зарылдыгын да көрсөткөндөй. Азыр жер маселеси өтө татаал, талылуу, оор маселе. Эгерде жерибизди өткөн тарыхыбыздагыдай сатып же арендага берип жиберсек, өз жеринде кул сыяктуу басынган абал башыбызга кайра түшпөйбү?!

Романда өткөн кылым менен азыркы мезгилдин ортосунда дагы бир жалпылык, параллелдүүлүк жатканын байкаса болот. Бул – бийликти шайлоо. Шайлоо демократиялык жол деп келебиз. Балким, Батыштын жашоо ыңгайына туура келер?! Ал эми кечээки жана бүгүнкү кыргыздаргачы?!

«Кандийлат көтөрмөй убагы да келди акыры, мына ошондо илгертенки «...элге кеткет келгенде ит ыркырак башталар, айтышкан ооз жабылбас, арачачы табылбас...» деген кыйлы кезен күнгө айланды тынч турмуш. Тигине, кичүү улунан ийменбей, улуву кичүвүн карабай, бир элчилиги эсте калбай айыл ичи сөз керишме, жака айрышма, жаатташып мушташма абалга жетти.»

Орус бийлигинин ойлоп тапкан бул саясий ыкмасы каада-салттын негизинде ынтымактуу жашап келген элге дүрбөлөң салды. Канчалык бири-бири менен касташса, ыдырашса, бөлүнсө бийлик үчүн башкаруу оңой болору түшүнүктүү эмеспи! Жада калса Шабдандын туугандарынын арасында да жик кетип, бийлик өкүлдөрүнө арыздар кетип, а калыс деген төбөлдөр акчанын кулуна айланышып, оң маселени тетири чечип, элге сез көрсөтүп турду. Жашоо шарт гана кыйынчылыкка кептелбей, каада-салттар тепселип, психология өзгөрүп, адамды адам саткан, абийирин ыймансыздыкка алмаштырган пенделер жайнап чыкты. Шабдан сыяктуу улуу, акылдуу, ойчул, кадыр-барктуу, сый-урматтууларды бийликтин кысымы жүдөттү. Тарых дөңгөлөгү тегеренип отуруп 1916-жылга алып келди...

Романдагы экинчи сюжеттик линия да чыгарманын башынан башталып, ошол эле жерге отурукташуу маселесинин экинчи бир кырларын ачып берүүгө арналат. Башкача айтканда, Т.Касымбеков жер маселесин тарыхый инсандар Байтик менен Шабдандын тагдырлары жана жан дүйнөлөрү аркылуу алып өтсө, мында жөнөкөй калктын өкүлү, ойдон чыгарылган көркөм образдар – Жайлообай менен Кузьминдин карым-катышы аркылуу чагылдырат. Жайлообай мал артында жүрүп, кыштоосуна келсе, камыштан салынып үй турат. Жазуучу жергиликтүү менен келгиндин коңшу жашап, үйүр

алышып, аз-аздан мамиле түзө баштаганын өтө майдалап сүрөттөйт. «Жаңы тууганга» кыргыз элинин меймандостугун Жайлообайдын үй-бүлөсүнүн адамкерчилиги, жөнөкөйлүгү, пейли түздүүлүгү менен көрсөтөт. Бирок, алыстан келген «жаңы тууган» жерге отурукташып алгандан кийин «жыландын башын чыгарып», Жайлообайдын кыштоодо тигилген боз үйү үчүн жыл сайын аренда төлөөгө, ую уурдалды деп сотко айып тартууга мажбур кылат. Жазуучу эки каармандын турмуш-тиричилигин үй-бүлөлүк масштабда эле сүрөттөп койбостон, эки элдин каада-салтын, нравасын, аң-сезимин, жүрүм-турумун катар коюп чагылдырат. Бирок бийлик кантсе да «кол ийрисиине тартат», орус өкүлүнө камкордук кылат, укугун коргойт. Жүдөп, бир сындырым нанга, бир ууртам сууга зар болгон Кузьмин байып, «төрө» аталып, Жайлообай кошунасына колун кезеп, муштум түйүп калган кез да келет. Автор каармандын психологиясындагы өзгөрүүлөрдү, бурулуштарды алардын жашоо ыңгайлары, мезгилдин агымы менен тең жуурулуштуруп, окуяларга, эпизоддорго сиңирет.

«Мындан соң түз эле кекетти Кузьмин:

– Бүгүн да, эртең да эсиңде болсун, Жай, бул жердин мыйзам колдогон ээси мен, Жай. А сен, бар болгону, менин ижарачымсын, ырайым кылсам акытөлөп тура турасын, каалабасам кара томлок алачыгыңды көтөрөсүң да жоголосуң, уктунбу!?

Чыны ушу.

Жакасын да кармана албай, ээги көкүрөгүнө түшүп, ичтен солуп энтигип, шалдырап калды Жайлообай. «О, калыс кудай, зорлук деген ушубу!?» деди, дили сынды. Көзү жашылданып, ой тепсендисинен ойгонду:

– Ыя, Көсмүн, балыктын сөөгүндөй жаман арабан менен сенделип келип...ыя, Көсмүм, менин ушу кыштоомун четине солуп жатып калган экенсиң – Көсмүн... – үнү каргылданып буула калды: – Ыя, «адам баласы турбайбы, кокуй» деп, сыз өтпөсүн деп алдыңа олпок, башыңа көлөкө берип каралаштым эле го, ыя, Көсмүн!?

Кузьмин кашы жайыла көзү жайнап:

– О-го. Жай, жалгыз сен каралаштың беле? – деп сурап, анан кыжыр чыгара күлүп алды. – Ал деген милдетинер болучу силердин!»

Автор каармандардын диалогдору аркылуу эки тараптын оюн ачык берет. Бирок, ушул Жайлообай менен Кузьминдин чырмалышкан тагдырлары, конфликттери романда акыр аягына чейин «бышып» жеткен эмес. Эки элдин типтүү өкүлдөрүнүн мүнөз кагылышы жогорудагы мисалда көрсөтүлгөндөй чыгарманын сюжети өнүккөн сайын курч драматизмге ээ болот го деп күткөнбүз. Анткени алгач кедей, кийин баскынчы төрө Кузьминдин ички дүйнөсүндө көп нерселер жашырыныш жаткан. Т. Касымбеков жаңыча түзгөн көркөм образдарына жаңыча мамиле кылып келе жатып эле, кескин түрдө эски ыкмага түшүп, тагыраак айтканда автор совет мезгилиндеги чыгармалардай эл достугу идеясын калпып чыгарып отурат. Жайлообай менен Кузьмин дос, жолдош, коңшу катары бири-бирин кыялышпайт. Жайлообай «жаны тууганынын» үй-бүлөсүнүн өмүрүн сактап, кызы Любаны кыргында баш калкалатат. Совет доору мезгилде мындай көркөм чечилиштер сөзсүз керек болчу. Ал эми бүгүнкү эгемендүүлүк шартта мындай жасалмалуу, мындай оңой чечилиш өзүн өзү актабай калган.

Ал эми автор 1916-жылкы улуттук-боштондук кыймылын сүрөттөөгө өткөндө тарыхый факт-материалдар менен көркөмдүктүн ажырымдыгы пайда болот. Романдын негизги көркөм идеясы дал ушул 1916-жылдагы окуя аркылуу жүзөөгө ашырылып, «Кыргын» деген романдын атына жооп бериши керек. Улуттук-боштондук кыймылдын чыгышына себептердин чоо-жайына байланыштуу проблемалар Байтиктин, Шабдандын заманынан уланып отуруп улуу көтөрүлүшкө жеткендигин көрөбүз. Т. Касымбеков чыгарманын бул бөлүмүндө жеке инсандардын образына токтолбойт, негизинен кыргын кандайча башталган, кантип болгон сыяктуу суроолорго тарыхый

факт-материалдарга таянуу менен жооп берип, кыргындын тарыхый-социалдык маанисин ачып берүү максатын койгон. Ошондуктан, эл башкы каарман катары чыга келет, чыгармада архивдик материалдар өтө жыш колдонулган, айрым учурда көркөм чыгарма эмес, тарых окуу китебин окуп жаткандай таасир калтырат. 1916-жылы кыргыздын ар-намыстуу болуш, бийлери Мөкүш, Канат ак кийизге салынып хан көтөрүлүп, өз элинин эркиндиги үчүн күрөшүшкөн. Бирок алардын биримсиздиги жана курал-жарактардын жоктугу бат эле жеңилишке учураткан. Романда автор бул каармандардын образдарына кенири токтолууну зарыл деп эсептебеген. Улуттук-боштондук кыймылынын күчүн сүрөттөөдө жазуучу айрым-айрым көрүнүштөргө, айрым айылдардын өрттөнүшүн, канкор аскерлердин ырайымсыз зулумдугун сүрөттөөгө басымдуу орун берет. Көтөрүлүшчүлөр эле эмес, орус аскерлерине кулдук уруп келген бейкүнөө адамдарды да кырып-жоюу жөнүндө алдын ала эле падышачылык саясаттын арам оюу болгондугун, анткени канчалык жергиликтүү эл кырылса, ошончолук аларга жер артаары жана жер үчүн күрөш биротоло чечилмектиги, балдарына, чалдарына, жарадарларына карабай атып салышкандыгы баяндалат. Чыгармада жүрөк титиреткен көп эпизоддор бар, биз бир мисал келтире кетели:

«Али тили чыга элек наристе чырылдап, не энесинин өлгөнүн сезгениби, не эмчек издегениби, энесинин көкүрөгүн тырмаланып калган. Киши өлтүрсө мооку канган каратель атын күрүлдөтө темине келе эңип кетти баланы. Не кылат? Багып алабы, кул кылабы? Мейли, макул, тири эле калсын! Көкбөрүчү сыяк адырандата келе көрсөтө мактана Бакуревичтин алдынан бир имерилип өттү, ошо зар какшаткан бойдон жардын кырынан түбүндө күпүлдөп жаткан албуут Чүйгө серпип жиберди, али арман биле элек наристе оводо апкаарып бакырган бойдон шарп деп түштү сууга, улам калкып үнү угулуп, улам чөгө думугуп бара үнү өчүп, карааны да көрүнбөй кетти бир убакта...»

Момун кыргыз эли 1916-жылы орустардын гана эмес, «өздөн чыккан жат жаман» дегендей «өз көмөчүнө кул тарткан» болуш-бийлердин, чыккынчы-саткын пенделердин азаптарын да катуу тартышкан.

Орус гимназиясынан билим алып, Шабдандын насаатын угуп калган, элди кыргындан сактап калуунун жолун ойлогон Дүр аттуу инсандын образы бар. Бирок, романда Дүрдүн образы аягына чейин жеткилең иштелип чыкпаган, ал эпизоддук каармандын деңгээлинде эле калып калган. Менимче, анын образын дагы кененирээк жана тереңирээк ачууга далалат кылганда автор сөзсүз көркөм утушка ээ болмок эле.

Романда орус аскер жетекчилеринин ар түрдүү образдары көрүнөт. Керек болсо автор аларды көркөм окуяларда гана эмес, архивдик материалдардын өзүн колдонуу менен эле ким экендигин көрсөтө алган.

«ЖАЗАЛООЧУ ОТРЯДАН
ЖЕТИСУУ АСКЕР ГУБЕРНАТОРУ
ФОЛЬБАУМГА БЕРИЛГЕН РАПОРТ

Түп суусу аккан баш аягы 8-10 чакырым капчыгай кыргыздан тазаланды, үй мүлкүн, 200-300 боз үйүн өрттөп жибердик, малын толук бойдон алдык, Пржевальскийге айдаттык, Теплоключенски станциясына өткөрүлүп берилди...

...өлгөнү, жарадары болуп 70-80 кыргыз, тири колго түшкөнү 13, Пржевальский түрмөсүнө камалды...

...жылкы көп, эсеби жок, кара мал 1645, майда жандык 10221, баары болуп 12038 баш олжо кылынды, жалпы эсебине акт жазылып коюлду.

12-14чө мылтык, колго жасалган кылыч, азырак ок, ок жасай турган шайман түштү колго, атканга жарары өрттөлдү...

Сотник ВОЛКОВ. 1916 г. августа 28 (сентября 10)» (ЦГА Кирг. ССР, ф. 77, д. 34, л. 41)

«Кыргын» романында буга чейин эч бир чыгармада козголбогон идея жатат. Ошондой эле илимий булактарда да бир жактуу көз караш өкүм сүрүп, «кыргыздар

өрттүү согушка өздөрү барып беришкен, өздөрү күнөөлүү» дегендей жыйынтык чыгарылып келет. Ооба, кыргыздардын өз балдарын кара жумушка жибербөөгө жасаган алсыз далалатын шылтоолоп нар жагында орус саясаты жергиликтүү элди биротоло баш көтөргүс кылып, ташын-талкан чыгаруу чоң планы турган эле. Ошондуктан, «бардаңке мылтыкты талап кетти» деген шылтоо чындыгында кайырмакка салынган атайы жем, согуштук тактика болчу. Стратегиялык планда орус бийликтери жалпы элдин көтөрүлүшүн чыдамсыздык менен күтүшкөн. «Мына, көтөрүлүш деген... деп куттуктады Фольбаумун Рымшевич». Демек, көтөрүлүшкө чыгып, эл кырылып калды деген ойдун тереңинде көп адам билбеген согуштук сыр жаткан турбайбы!

Ошентип, карапайым кыргыз эли өзүнүн укугун, эркиндигин коргойм деп жатып, «куралдуу көтөрүлүшкө чыгып, мамлекетке чыккынчылык кылышкан» деген айыпка жыгылып, бөөдө кыргын болуп кырылып калышкан, эптеп аман-эсен калгандары Кытай тарапка өтүп жан соога сурашкан.

Чыгармада биринчи жолу буга чейин кадыр-баркталып келген улуу окумуштуулар Семенов-Тяньшанскийдин, Пржевальскийдин, Валихановдун портреттеринин айрым штрихтери архивдик материалдардын негизинде ачык тартылган. Т. Касымбеков атайы аларды чечмелеп отурбайт, окурман өзү окуп, өзү жыйынтыкка келсин дейт. Автордун позициясы – калыстык. Бул материалдар түздөн-түз кыргыз жерин басып алууга, анын каада-салтын тебелеп-тепсөөгө, жапайы калк катары чечим чыгарууга себепчи, ошого үндөйт.

«...бу жерде жарым жабайы эл жашайт, чек ачык, аскери жок, эки эле рота жиберилсе бу өлкөнү Россияга имерип алса болот...

...жарым жабайы киши чалыштар адам катары мындай бейиш жерде жашоого укугу деле жок... буларды бирдемеге үйрөткөндөн жытчыл итти машыктырган оңой...

ПРЖЕВАЛЬСКИЙ»

(Русский верстник, 1886, XII)

«...дегиси, эркеги менен ургаачысынын өз ара мамилеси тиги эле адам пайда болгон убактагы сыяк, абийир күтмөк жок... бу түгүл аялы эринин достору менен өтө эле жакын болуп кетсе эри аны өөн көрбөйт, кайта мейли дейт.

Ч.ВАЛИХАНОВ» (Собрание сочинениш. том 3)

Т.Касымбековдун жазуучулук эрдиги деп да койсок болот, бул сыяктуу ой-пикирди коомчулукка тартуулап жатат. Албетте, алардын «көмүскө» иштери бүгүнкү күндө, ачылып жатышы дагы көптөгөн көз караштарды жаратары белгилүү. Ал эми алар буга чейин тарыхый чыгармаларда бир жактуу өз баасын, өз ордун ишмердүүлүктөрүнө жараша алып келишкен эле, Т.Касымбеков тиркеме катары берген документтер алардын адамдык, окумуштуулук бейнелерин мындан ары башкача планда кароого мүмкүндүк түзүп отурат.

Чыгарманын финалында да Бройдо, Керенский, Жафаров, Ажемов сыяктуу мамлекеттик жана коомдук ишмерлердин 1916-жылкы улуттук-боштондук кыймылды басууда орус төбөлдөрүнүн өтө мыкаачылыгын күбөлөндүргөн тарыхый документтер пайдаланылган. Албетте, чыгармада колдонулган архивдик материалдар, документтер чыгарманын көркөм-эстетикалык функциясында өз милдетин аткарып, чыгарманын ажарын ачып турушу керек. Т. Касымбеков «Сынган кылыч» романында бир да архивдик материалдарды тиркеме катары пайдаланган эмес, ал эми «Кыргында» отуздан ашык материалдар мисалга келтирилген. Бул бир чыгарма үчүн азбы, көпбү?! Авторду бул үчүн күнөөлөбөгөнгө болобу?! Дегеле тарыхый көркөм чыгарма документтерсиз, башкача айтканда, документтер көркөм фантазияга «жутулуп» жазылыш керекпи?! Албетте, бул сыяктуу суроолорго кескин, бар жактуу жооп берүү кыйын, ар бир нерсенин чен-өлчөмү, принциби, критериясы болушу керек. Бардыгы чыгарманын идеялык-көркөмдүк, эстетикалык сапатына, көркөм образдардын ички дүйнөлөрүн, мазмунун ачып берүү касиетине жана автордук концепциянын ачык коюлуп, көркөм чечилишине байланыштуу болот.

Т. Касымбековдун «Кыргын» романы 1916-жылга чейинки жана 1916-жылдагы окуяларды конкреттүү окуя, конкреттүү личносттордун тагдыры аркылуу андап билүүгө мүмкүндүк берет. Автор үчүн башкы көркөм объект – кыргын, анын чыгыш себептери. Бирок, ошол мезгилдердеги айрым тарыхый материалдар менен таанышсак, улуттук-боштондук кыймыл кыргыз жеринде масштабдуулукту камтып, өтө уюшкандык менен күрөш жүргүзүлгөндүгү жөнүндө кабар берет. Мисалы, Ыбыке уулу Канаттын жетекчилиги менен Түндүк Кыргызстандын он миндеген ар-намыстуу жигиттери биригип, орус аскерлерине каршылык көрсөтө алышкан. Айрым учурда биз өзүбүздүн ар-намыстуулугубузду төмөндөтүп, кичирейтип, анан калса кээ бирлер эл 1916-жылы Кытайга үрккөндүгү үчүн «Үркүн» деп атап жүрөбүз дешет. Чындыгында согушка барбай коюу үчүн эмес, өз элинин, жеринин азаттыгы эркиндиги үчүн улуттук-боштондук кыймыл, жалпы Түркстан элдерине таандык кыймыл, көтөрүлүш болгон. Биз бул чоң масштабдуу окуядан өзүбүздү чет бөлбөшүбүз керек.